

Зараз захаваўся толькі пераклад іншамоўным словам, таму што безэквівалентная перадача тэрміна не адпавядае патрабаванням яго дакладнасці і адназначнасці: *абзац* – абзац, *анкета* – анкета, *инструктировать* – інструктаваць.

Такім чынам, можна адзначыць, што пры перакладзе тэрміналагічнай лексікі іншамоўнага паходжання сферы прававодства выкарыстоўваліся і дыялектыя словы (*процент* – адсотак, *юрист* – праўнік), і размоўна-гутарковыя (*библиотека* – кніжня), і новаўтварэнні (*биография* – жыцццяпіс, *бюллетень* – абвесьнік, *каталог* – кнігаспіс, *пресс-папье* – прыціскач, *экземпляр* – паасобнік), і інтэрнацыянальная лексіка (*адресат* – адрасат, *архив* – архіў, *виза* – віза, *календарь* – каляндар, *комиссия* – камісія, *копия* – копія, *параграф* – параграф, *резолуция* – рэзолюцыя, *текст* – тэкст, *телеграмма* – тэлеграма). У пачатку ХХ ст. у гэтым працэсе перавага аддавалася беларускім словам, часцей за ўсё, вузкім дыялектызмам або штучным словам. Але такія словы не вытрымалі выпрабаванне часам. Калі ж такіх адпаведнікаў не знаходзілася ў жывой народнай мове, выкарыстоўвалі запазычанні з іншых моў, або ўтваралі новыя словы. Сферу прававодства жывая народная мова не магла забяспечыць неабходным моўным матэрыялам і таму замест адсутнічаючых тэрмінаў утваралі неалагізмы. Але няўдалы пераклад іншамоўных тэрмінаў прыводзіў да падмены паняццяў, да страты дакладнага значэння, асабліва ў заканадаўчай сферы, да ўтварэння тэрмінаў з празрыстай унутранай формай, што недапушчальна для тэрміналогіі, да зацямнення сэнсу і скажэння сутнасці. Таму працэс інтэрнацыяналізацыі навуковай тэрміналогіі і выявіў вялікую ўстойлівасць.

Літаратура

1. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. Т. 2 / І.І.Крамко, А.К.Юрэвіч, А.І.Яновіч; пад рэд. А.І.Жураўскага. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – 340 с.
2. Серада, С. Дзелавод. Узоры офіцыяльных папер, слоўнік тэхнічна-канцэлярскіх выразаў і іншыя, патрэбныя ў дзелаводстве веды / С. Серада; пад рэд. М.Красінскага. – Менск.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 136 с.

Гапоненка І. А. (Мінск)

МОЎНАЯ ПЕРАЕМНАСЦЬ: АД СТАРАБЕЛАРУСКАГА ДА АДРАДЖЭНСКАГА ПЕРЫЯДУ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

У беларускім мовазнаўстве высвятленне ступені і характару пераемнасці моўных традыцый у апошні час набывае ўсё большую

актуальнасць. І гэта невыпадкова, паколькі новыя лінгвістычныя падыходы і накірункі патрабуюць аб'ектыўнай трактоўкі філіяцыйнай праблемы.

Беларускія даследчыкі разыходзяцца ў ацэнках факта пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. У другой палове XX стагоддзя многімі моваведамі больш ці менш катэгарычна праводзілася думка, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога, вынікам чаго сталася страта прамой і непасрэднай моўнай пераемнасці [5, с. 368; 6, с. 335]. На пэўным этапе развіцця беларускага мовазнаўства такі падыход да вырашэння пытання пераемнасці з'яўляўся вядучым і па сутнасці не аспрэчваўся. Толькі некаторыя вучоныя выказвалі меркаванне адносна апасродкаванай пераемнасці, у якой ролю злучальнага звяна адыграла вусная народная творчасць і жывая гутарковая мова [12, с. 29], або ўвогуле абгрунтоўвалі бесперарыўнасць развіцця беларускай літаратурнай мовы [1; 2].

У апошні час знаходзіць усё больш прыхільнікаў сцвярджанне, што, хоць і нельга цалкам адмаўляць факт перарыву *пісьмовых* традыцый, тым не менш магчыма прызнаць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы і перш за ўсё на лексічным узроўні [7, с. 19-20]. Менавіта наяўнасць агульных лексічных рыс на розных моўных этапах становіцца аргументам на карысць пераемнасці. Гэты вывад выразна акрэслены, напрыклад, С. Струкавай [11, с. 18]. Для доказу факта пераемнасці навукоўцы (у прыватнасці І. Будзько) пачынаюць выкарыстоўваць статыстычны метада, супастаўляючы склад агульнаўжывальнай лексікі старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурных моў [3, с. 41-42].

Важныя факты можна атрымаць і пры параўнанні лексічных дадзеных старабеларускага перыяду і перыяду першага беларускага адраджэння, як прынята называць часавы адрэзак XIX – пачатку XX стагоддзя, калі на хвалі рэнесансных працэсаў адбываецца ажыўленне беларускамоўнай пісьмовай практыкі і ідзе актыўнае станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы.

Правядзем аналіз, карыстаючыся матэрыяламі дзвюх лексікаграфічных крыніц – “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” [4] і “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” [9], якія аб'ектыўна адлюстроўваюць склад лексікі на названых адрэзках моўнага развіцця. Параўнанне ажыццяўлялася на прыкладзе лексем на літару *М*, якая, як слухна мяркуе І. Будзько, найлепш падыходзіць для падбору супастаўляльных фактаў – гэтая літара сярэдняя па аб'ёме, не ўтрымлівае прыставачных адзінак і не перанасычана запазычанямі [3, с. 41].

У “Слоўніку мовы «Нашай Нівы»” фіксуецца 712 адзінак на літару М. Пры падліках графічныя (*маска – maska*) і фанетыка-арфаграфічныя (*marec – марац, masterskaja – maścierskaja, masa – масса, маўчкі – моўчкі*) варыянты лексем асобна не ўлічваліся. У названую лічбу не ўвайшлі кампазіты з першай часткай *мала-*, *многа-* тыпу *малавядомы, многапольны*, бо іх колькасць залежыць ад складу лексем у другой частцы такіх слоў і таму не можа быць улічана пры разглядзе пераемнасці у межах разглядаемай літары.

268 лексем са “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” маюць у “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” літаральныя адпаведнікі, якія супадаюць паводле граматычных і семантычных паказчыкаў і адрозніваюцца толькі графіка-арфаграфічнымі рысамі¹ (напрыклад, *мазаць* [9] – *мазати* [4, т. 2]; *мазур – мазурь*; *малако – молоко, малако; малебен – молебень; манах – монахъ; марац – марэць; маркотны – маркотный; мгла – мгла; менены – мененый; мерна – мерне; меч – мечъ; мігдал – мигдаль, микгдаль; млецъ – млети; моладзь – молодь; морг – моргъ; мураваць – муровати; мша – мша; мэчэт – мечеть; мянтуз – ментузь і інш.), што складае каля 38 % ад агульнай колькасці лексем. Гэтую лічбу можна прыняць за мінімальны працэнт пераемнасці.*

Але, акрамя эквівалентаў, пры высвятленні ступені пераемнасці трэба прымаць у разлік адзінкі, якія ўяўляюць сабой ідэнтычныя па значэнні марфалага-словаўтваральныя варыянты, напрыклад: *маладзюткі – молодюхный, мосцік – мостокъ, мужчына – мужчизна, мужыцкі – мужиковъ, музыкальный – музыцкий, мурашачка – мурацокъ, myśliciel – мыслячий*. Таксама ёсць усе падставы лічыць суадноснымі лексемы, якія адрозніваюцца пэўнымі семантычнымі адценнямі ў межах асноўнага значэння (напрыклад, *мізэрны* ‘вельмі малы, нязначны’, ‘схуднелы’, ‘убогі, бедны’ – *мизерный* ‘нікчэмны, няшчасны’, ‘малы, слабы’, ‘бедны’; *мушка* ‘памянш. да муха’ – *мушка* ‘насякомае’) або аб’ёмам значэння пры супадзенні як мінімум аднаго з семантычных фрагментаў (напрыклад, *маладзік* ‘месяц у першай квадра’ – *молодикъ* ‘малады месяц’, ‘юнак’, ‘маладая жывёла’; *миласьціна* ‘ахвяраванне жабраку, бедняку’ – *милостына, милостина* ‘міласціна’, ‘міласэрнасць’; *тоўпу* ‘моцны’ – *можный* ‘моцны’, ‘магчымы’; *мядніца* ‘медны таз’ – *медница* ‘посуд для вымярэння мёду, масла’, ‘таз’).

¹ Натуральна, што ў склад эквівалентаў не ўключаліся гістарычныя амонімы, напрыклад, *маца* ‘вельмі тонкія сухія праснакі, выпяканне якіх звязана з яўрэйскім велікодным абрадам’ [9] – *маца* ‘мера збожжа’ [4, т. 2]; *мультиан* ‘баваўняная варсістая тканіна’ – *мультиань* ‘жыхар Малдавіі’ або ‘від шаблі’; *мыцка* ‘дробнае насякомае’ – *мыцка* ‘круглая шапачка’.

У шэрагу выпадкаў слова са “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” не мае прамых адпаведнікаў у “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”, але натуральна ўпісваецца ў адпаведны словаўтваральны рад, што дазваляе дапусціць верагоднасць яго існавання ў старабеларускай мове, напрыклад: *магільны* – [могильный], бо *могилка*, *могильникъ*; *манетны* – [монетный], бо *монета*; *махляваць* – [махлявати], бо *махлярство*, *махляръ*; *мель*, *мелка* – [мель], [мелка], бо *мелкий*; *моршчына* – [морищина], бо *морищити*.

Пры ўліку усіх гэтых момантаў атрымліваецца, што 535 лексем на літару *М* у “Слоўніку мовы «Нашай Нівы»” маюць поўныя, частковыя ці патэнцыяльныя адпаведнікі ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” (75 % ад агульнай колькасці лексем). А калі прыняць пад увагу, што у многіх выпадках адсутныя ў старабеларускай мове лексемны ўтвараюць словаўтваральныя гнёзды (*магазын*, *таhазупіer*, *таhазупіnik*, *магазынны*, *таhазупову*; *матрос*, *матроскі*; *машыніст*, *машынка*, *машынны*) і лічыць толькі апорныя лексемны, то атрымліваецца максімальны працэнт пераемнасці – 78,5 %. Атрыманая лічбы аказваюцца суадноснымі з лічбай ў 70 %, якую прыводзіць І. Будзько на падставе супастаўлення складу агульнаўжывальных лексем у старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мове [3, с. 42].

Паказальна, што сярод лексем, зафіксаваных на пачатку ХХ стагоддзя, якія не маюць старабеларускіх адпаведнікаў, пераважаюць новыя запазычанні (*манеж*, *манер*, *манеўры*, *марсэльеза*, *мартыра*, *марынарка*, *маскарад*, *медык*, *мікадо*, *мікроб*, *мیکроскоп*, *мінаносец*, *мінэнвэрфэр*, *мітынг*, *місіонэр*, *модэль*, *модэрніст*, *motocykletka*, *мотыв*, *музей*, *муніцыпальны*, *muskuł*, *муштра*, *мэбля*, *мэджыліс*, *mechanik*), наватворы ад раней вядомых лексем, у тым ліку назвы новых рэалій (*малакасос*, *малатарка*, *махавік*, *месячнік* ‘перыядычнае выданне’ і інш.), а таксама вузкія дыялектныя найменні (*мадзець*, *мантожыць*, *мацярдушка*, *мэтлік* і інш.). Такія адзінкі складаюць 76 % (135 са 177) сярод лексем, несудносных у рээстрах аналізуемых слоўнікаў.

Акрамя франтальнага параўнання лексічнага складу ў старабеларускі і новы перыяды моўнай гісторыі, мэтазгодна таксама ажыццявіць падлікі ў межах асобных лексічных аб’яднанняў, напрыклад, у такіх праблемных з пункту погляду пераемнасці груп, як *абстрактная* і *запазычаная* лексіка. Лексемны абстрактнай тэматыкі, як і лексемны іншамоўнага паходжання, падчас моўнага заняпаду па прычыне слабой моўна-камунікатыўнай запатрабаванасці з’яўляюцца найбольш уразлівымі, схільнымі да знікнення, таму працэнт пераемнасці ў межах гэтых груп асабліва паказальны.

У выніку аналізу *абстрактнай* лексікі, праведзенага на матэрыяле твораў вядучых беларускамоўных пісьменнікаў XIX стагоддзя – В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча², было выяўлена больш 200 лексем абстрактнага зместу. Некаторыя з іх ліку адзначаны ў рэестры “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (у апублікаваных выпусках і ў картатэцы да слоўніка з фондаў Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі) у некалькі іншым графічным і фанетыка-арфаграфічным афармленні, але ў аналагічным семантычным абліччы: *abiecańnie* (ст.бел. *обецање, обещание*), *abyczaj* (*обычай, обечай, обичай, обычей*), *adwaha* (*одвага*), *apieka* (*опека*), *bałamuctwa* (*баламутство*), *wierność* (*верность*), *wina* (*вина*), *wola* (*воля*), *hańba* (*ганба, ганьба*), *hrech* (*грехъ, грихъ, хрехъ*), *hultajstwa* (*гултайство*), *zwada* (*звада*), *zdarouje* (*здоровье, здорovie*), *zmysł* (*змысл*), *kachannie* (*коханье, каханье, кохание*), *krywda* (*крывда, кривда*), *litaść* (*литость*), *miłaść* (*милость*), *nadzieja* (*надея*), *paraść* (*напасть*), *nienawiść* (*ненависть*), *panowanie* (*панованье, панование, панованне, понованье*), *siła* (*сила*), *sława* (*слава*), *smiełaść* (*смелость*), *starch* (*страх*), *tuha* (*туга*), *chwała* (*хвала*), *cichaść* (*тихость*), *cnota* (*цнота*), *czesnaść* (*чесность*), *cześć* (*честь*) і інш.

Акрамя літаральных лексіка-семантычных супадзенняў, да прыкладаў пераемнасці, на наш погляд, можна аднесці лексемы, якія або ўтварыліся ад старых дзеяслоўных і прыметнікавых асноў (*вередети* – *wierad*, *здзязітисся* – *zdziajsnieńnie*, *сваритисся* – *swarka*, *смажити* – *smaha*, *спаткати* – *spatkanie*, *ухватити* – *uchwatka*, *маленький* – *malenstwa*), або ў параўнанні са старабеларускай мовай аформіліся новымі суфіксамі (*бреханье* – *brachnia*, *будучее* – *buduczynia*, *гостина* – *haszczeńnie*, *дешевость* – *dieszawizna*, *лаянье* – *łajka*, *любовь* – *liboy*, *насмеянье* – *nasmieška*, *ошуканина*, *ошуканье* – *aszukanstwa*, *страховиско*, *страховище* – *strachatnia*), або ў новай беларускай мове страцілі былы суфікс (*глумление* – *hlum*, *доказанье* – *dokaz*, *загаданье* – *zahad*, *сумованье* – *sum*, *трафунокъ* – *traf*).

У цэлым суадносны абстрактны пласт ў мове старабеларускага і новага перыядаў складае прыкладна 70-75 %. Гэтая прадстаўнічая лічба дазваляе сцвярджаць, што на новым этапе моўнага развіцця фактычна адбывалася рэанімацыя літаратурнага ўжывання абстрактных лексем.

² Гл.: [Bahuszewicz F.]. *Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka*. Kraków, 1891; [Bahuszewicz F.]. *Smyk bielaruski Symona Reūki s pad Barysawa (F. Bohuśewiča)*. Pb., 1908; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Dudarz białoruski czyli wszystkiego potrosze*. Mińsk, 1857; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Hapon*. Mińsk, 1855; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Wieczarnicy*. Pieciarburh, 1909; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Sielanka*. Wilno, 1846.

Пераемнасць у групе *запазычанай* лексікі паспрабуем выявіць на падставе матэрыялу “Слоўніка беларускай мовы” І. Насовіча (1870) [8]. Яго дадзеныя вельмі паказальныя, паколькі гэта адзіная крыніца XIX стагоддзя, у якой іншамоўныя адзінкі, ужывальныя ў тагачаснай беларускай мове, масава прадстаўлены, пэўным чынам сістэматызаваны і лексікаграфічна апрацаваны.

У “Слоўніку” І. Насовіча выяўляюцца дзве разнавіднасці запазычанняў. Першую складаюць лексемы (115 адзінак), якія самім аўтарам аднесены ў разрад іншамоўных, напрыклад: *адыстарь* (нар. оть Латин. Adinstar) ‘точь-вь-точь’; *маргель* (Лит. marga) ‘известковый камень, попадается вь глинѣ’; *лемэнтарь* (Польск. Elementarz) ‘букварь’ і інш. Да другой разнавіднасці адносяцца словы (каля 400 адзінак), якія не пазначаны І. Насовічам як запазычанны, але маюць выразныя рысы іншамоўнасці: *абсолюція*, *автэнтыкь*, *вресень*, *инстынкть*, *мѣшканець*, *наслѣддзе*, *празникь*, *псуваць*, *реестрь*, *штукмайстерь* і інш.

Не спрачаючыся з кваліфікацыямі І. Насовіча адносна паходжання лексем, адзначым, што з першай групы запазычанняў ўжывальнымі ў старабеларускі перыяд былі 20 з 42 запазычанняў з класічных моў (у Насовіча *вершь* – ст. бел. *вершь*; *лотрь* – *лотрь*; *оказыя* – *оказия*, *оказея*, *оказыя*; *пасія* – *пассия*, *пассыя*; *рацыя* – *рация*, *рацея*, *рацыя* і інш.), 8 германізмаў з 13 (*варта* – *варта*; *виншоваць* – *виншовати*; *гвалть* – *гвалть*, *кгвалть*; *дахь* – *дахь*; *лихтарня* – *лихтарня* і інш.), 2 паланізмы з 6 (*габаць* – *габати*; *цвинтарь* – *цвинтарь*), 1 гебраізм з 16 (*рабинь*, *рабэй* – *рабби*, *раббинь*, *рабинь*, *равви*), 1 літуанізм з 38 (*отоса* – *отоса*). Такім чынам, пераемнасць са старой мовай дэманструюць 48 % лацінізмаў, 61 % германізмаў, 33 % паланізмаў, 6,2 % гебраізмаў, 2,6 % літуанізмаў. У цэлым пераемнасць са старабеларускім перыядам тут складае прыкладна 30 %. У другой групе працэнт пераемнасці вельмі блізкі – каля 32 %: (напрыклад, у Насовіча *антэцессорь* – ст. бел. *антецесорь*, *антецессорь*; *баданне* – *баданье*, *бадание*; *бондачка* – *бонда*; *гамоваць* – *гамовати*, *гамовать*; *долегаць* – *долегати*; *интэрэсь* – *интересь*; *квота* – *квота*, *квото*; *латвый* – *латвий*; *парфумь* – *парфума*, *перфума*; *рата* – *рата*; *экспэнсованне* – *экспенсованье*; *фортуна* – *фортуна*).

Для запазычанай лексікі такі узровень пераемнасці можна прызнаць дастаткова высокім. Значыць, у надзвычай цяжкі перыяд свайго існавання беларуская мова здолела не адарвацца ад сваіх каранёў і захаваць пераемнасць нават у адной з найбольш “слабых” частак лексічнага складу.

Устаноўленая наяўнасць лексіка-семантычнай сувязі на розных моўна-гістарычных этапах, як у мове ў цэлым, так і ў асобных лексічных

падраздзяленнях, можа служыць доказнай базай пры высвятленні пытання аб пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай.

Увогуле ж такія факты, як абмежаванне пісьмовага выкарыстання беларускай мовы ў XVIII стагоддзі і яе далейшае, пачынаючы з XIX стагоддзя, развіццё на новай базе – народных гаворках, відаць, не варта лічыць моўным разрывам, кваліфікуючы “разрыў” як “проціпаняцце” пераемнасці [10, с. 32]. Гэта быў разрыў, які не прывёў да перапынення моўных традыцый, а толькі выступіў фактарам пераходу да новай якасці, падштурхнуў непазбежную, выкліканую жыццём замену штучных, адарваных ад жывой моўнай асновы пісьмовых нормаў, якія былі ўласцівы старой беларускай літаратурнай мове. У выніку падзея “разрыву” абарвала пераемнасць, якая страціла сувязь з часам, і аказалася ўключанай у парадак зусім іншай пераемнасці.

Літаратура

1. Анічэнка У. В. Помнікі беларускай дзелавой мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі // Беларуская мова. – 1978. – Вып. 6. – С. 3-12.
2. Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134-137.
3. Будзько І. У. Прэзентацыя гістарычнага матэрыялу ў электронным слоўніку беларускай мовы: да праблемы лексічнай пераемнасці старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мовы // Беларуская лінгвістыка. – 2008. – Вып. 62. – С. 38-47.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1-30. – Мінск, 1982-2010.
5. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.1.
6. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.2.
7. Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія. / Пад рэдакцыяй д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцюговай. – Мінск, Беларуская навука, 2005.
8. Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. – Спб., 1870.
9. Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906-1915). – Т. 2. – Мінск, “Тэхналогія”, 2007.
10. Смолина А. Н. Преемственность и разрыв как основная модель истории // Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. Материалы научной конференции. Москва, 20-22 ноября 2000 г. – Москва, 2000. – С. 30-33.
11. Струкава С. М. Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць. – Мінск, ВТАА “Права і эканоміка”, 2008.
12. Шакун Л. М. Образование белорусского национального литературного языка // Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі мовы. – Мінск, 2001. – С. 26-36.